③ पंतप्रधान ④ मंत्रीमंडळ

4) कार्यकारी मंडळ

राष्ट्रपती -

प्रस्तावना -

भारतामध्ये संसदीय लोकशाही शासनव्यवस्था अस्तित्वात आहे. संसदीय शासनव्यवस्थेमध्ये शासनाचे दोन प्रमुख असतात. एक वास्तविक प्रमुख आणि एक नाममात्र. नाममात्र प्रमुख म्हणून राष्ट्रपतीचा व वास्तविक प्रमुख म्हणून पंतप्रधानाचा उल्लेख केला जातो. राष्ट्रपती हे भारताचे राज्यप्रमुख असून सर्व कारभार त्यांच्या नावाने चालविला जातो. भारतात राष्ट्रपतीचे पद अत्यंत मा-नाचे, सन्मानाचे व प्रतिष्ठेचे आहे. राष्ट्रपती भारताचे पहिले नागरिक असून ते देशाची एकता, एकात्मता व अखंडता याचे प्रतीक असतात. तसेच ते तिन्ही सैन्यदलाचे सरसेनापती, कार्यकारी मंडळाचे प्रमुख, देशाचे प्रमुख आहेत. संविधानाच्या कलम 52 ते 62 मध्ये राष्ट्रपती पदाची तरतूद करण्यात आली आहे. भारताने लोकशाहीबरोबर गणराज्याचा स्विकार केला असल्यामुळे निर्वाचित राष्ट्रप्रमुखाची व्यवस्था भारतीय संविधानामध्ये करण्यात आलेली आहे.

2) ~~पात्रता~~ - रचना

① पात्रता -

i) तो भारताचा नागरिक असावा.
ii) त्याचे वय 35 वर्ष पूर्ण झालेले असावे.
iii) तो लोकसभा सदस्य म्हणून निवडून येण्यास पात्र असावा.
iv) तो सरकारी नोकरदार नसावा किंवा सरकारची आर्थिक प्राप्ती मिळवणारा नसावा.

② सुचक व अनुमोदक -

राष्ट्रपती पदासाठी आवेदनपत्र (निवडणुकीचा अर्ज) भरताना 50 सुचक व 50 अनुमोदका-ची आवश्यकता असते. राष्ट्रपतींच्या निवडणुकीत ज्यांना

मतदानाचा हक्क आहे, तेच सुचक किंवा अनुमोदक होऊ असतात.

③ अनामत रक्कम -
राष्ट्रपती पदाची निवडणुक लढविणाऱ्या व्यक्तीला 1997 पासून 15,000 रु अनामत रक्कम भरावी लागते. व ही रक्कम निवडणुकीमध्ये एकूण मताच्या $\frac{1}{6}$ पेक्षा जास्त मते प्राप्त झाल्यास परत मिळते अन्यथा ती रक्कम जप्त होते.

④ राष्ट्रपती पदाची निवडणुक -
राष्ट्रपतीची निवड कलम 54 -नुसार भ नागरिकांतर्फे अप्रत्यक्षपणे गुप्त मतदान व एकलसंक्रमण पद्धतीने होते. राष्ट्रपतीच्या निवड -णुकीच्या वेळी एका निर्वाचन मंडळाची स्थापना केली जाते. निर्वाचन मंडळामध्ये लोकसभा, राज्यसभा व घटकराज्यातील विधानसभेच्या निर्वाचित सदस्याचा समावेश होतो. राष्ट्रपतीच्या निवडणुकीत यांनाच मतदान करण्याचा अधिकार आहे.

राष्ट्रपतीद्वारे लोकसभेमध्ये दोन व राज्यस -भेमध्ये 12 सदस्य नेमले जातात. त्यांना राष्ट्रपतीच्या निवडणुकीत मतदान करण्याचा अधिकार नाही. तसेच राज्यपालांनी विधानसभेमध्ये नेमलेले सदस्य आणि विधानपरिषदेचे सदस्य राष्ट्रपतीच्या निवडणुकीत मतदान करत नाहीत. केंद्रशासित प्रदेशातील विधानसभेच्या सदस्यालाही मतदानाचा अधिकार नसतो.

राष्ट्रपतीच्या निवडणुकीमध्ये ज्यांना मतदान कर -ण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे, त्या मतदारांच्या मतांची किंमत / मूल्य ठरविण्यासाठी घटनेने दोन सुत्र सांगितले आहेत, त्या सुत्रानुसार त्यांच्या मतांची किंमत निश्चित केली आहे.

⑤ मतदान -

लोकसभा, राज्यसभा व विधानसभेच्या निर्वाचि-त सदस्यांच्या मताची किंमत निश्चित केल्यानंतर मतदान घेतले जाते. एकल संक्रमण पद्धतीत फुलीचा ठसा / बटन दाबून मतदान केले जात नाही. तर उमेदवाराच्या नावांची एक मतपत्रिका प्रत्येक मतदाराला दिली जाते.

त्या मतपत्रिकेतील उमेदवाराच्या नावासमोर पसंतीक्रम देवून मतदान केले जाते. त्या मतपत्रिकेच्या टाका बाजूस त्या मतदारांच्या मताची किंमत लिहीलेली असते. त्या किंमतीचा उपयोग मतमोजणी करताना होतो. पसंतीक्रमांक देत असताना मतदारांच्या इच्छेनुसार उमेदवारांच्या समोर टाकावा. दोघांना, सर्वच उमेदवारांना अनुक्रमे पसंतीक्रमांक देता येतो. कमीत कमी व जास्तीत जास्त निवडणुकीत जेवढे उमेदवार उभे आहेत तेवढ्यांना पसंतीक्रमांक देता येतो.

⑥ मतमोजणी -

मतमोजणी करताना निवडून येण्यासाठी किती मताची आवश्यकता असते, तो कोटा निश्चित केला जातो. पहिल्यांदा पहिल्या पसंतीक्रमांकाची मते मोजली जातात. ज्या उमेदवाराला अर्ध्यापेक्षा जास्त मते मिळतात/जो कोटा पूर्ण करतो, तो विजयी होतो यालाच मतमोजणीची पहिली फेरी असे म्हणतात.

मतमोजणीच्या पहिल्या फेरीमध्ये कोणत्याही उमेदवाराला अर्ध्यापेक्षा जास्त मते मिळाली नसल्यास कोटा पूर्ण झाला नसल्यास, मतमोजणीची दुसरी फेरी केली जाते. दुसऱ्या फेरीमध्ये पहिल्या फेरीमध्ये ज्या उमेदवाराला सर्वात कमी मते मिळाले आहेत, तो उमेदवार दुसऱ्या फेरीमध्ये बाद होतो. बाद होणाऱ्या उमेदवाराला ज्यांनी पहिल्या क्रमांकाची पसंती दिली त्या प्रत्येक मतदारांनी आपल्या पसंतीचा दुसरा क्रमांक ज्या उमेदवाराला दिला असेल, त्या उमेदवाराला ती मतपत्रिका पूर्ण मुल्यासह संक्रमित केली जाते. व दुसरा पसंती क्रमांक दिलेला नसेल तर ती मतपत्रिका बाद होते. दुसऱ्या फेरीमध्ये ज्या उमेदवाराचा कोटा पूर्ण होतो तो विजयी होतो, परंतु दुसऱ्या फेरीमध्ये ही कोटा पूर्ण झाला नाही तर मतमोजणीची तिसरी फेरी होते कोटा पूर्ण होईपर्यंत मतमोजणीची फेरी चालवा

लागते. भारतामध्ये आतापर्यंतच्या इतिहासात पहिल्या फेरी-मध्ये विजय झालेला आहे. फक्त 1969 मध्ये राष्ट्रपती म्हणून व्ही. व्ही. गिरी निवडून आले त्यावेळी दुसरी फेरी करावी लागली होती.

(7) शपथविधी -

राष्ट्रपतीच्या निवडणुकीमध्ये विजय प्राप्त केलेल्या उमेदवारास राष्ट्रपती पदाची शपथ सर्वोच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायाधीश देत असतो.

(8) कार्यकाल -

राष्ट्रपतीचा कार्यकाल पाच वर्षाचा असतो. कार्यकाल पूर्ण होण्याच्या आधी स्वच्छेनुसार उपराष्ट्रपतीकडे राजीनामा देण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला आहे. उपराष्ट्रपती राजीनामा लागलीच लोकसभेच्या सभापती-कडे पाठवित असतो.

(9) महाभियोगाचा खटला -

संविधानाच्या कलम 61 नुसार भारताच्या राष्ट्रपतीने एखादा गंभीर स्वरुपाचा गुन्हा केला असेल तर महाभियोगाच्या खटल्याद्वारे त्यांना पदच्युत करण्याचा अधिकार संसदेला आहे. राष्ट्रपतीवर महाभियोगाचा खटला चालविण्याच्या अगोदर सभागृहाच्या एकूण सदस्य संख्येच्या $\frac{1}{4}$ सदस्यांनी आपल्या सहयासह 14 दिवस अगोदर लेखी सुचना राष्ट्रपतीला द्यावी लागते. 14 दिवसानंतरच सभागृहामध्ये चर्चा होते. एका सभागृहामध्ये आरोप लावला जातो व दुसऱ्या सभागृहात आरोपाची चौकशी केली जाते. यावेळी राष्ट्रपतीला बचावात्मक भाषण करण्याची संधी असते. दोन्ही सभागृहामध्ये $\frac{2}{3}$ मताने तो ठराव मंजूर झाल्यास राष्ट्रपतीला पदच्युत व्हावे लागते. राज्यसभेमध्ये जेव्हा राष्ट्रपतीच्या महाभियोगाची चर्चा होते, तेव्हा राज्यसभेचा

सभापती म्हणून उपराष्ट्रपती काम करत नाही. तर उपराष्ट्रपती ऐवजी भारताचा सरन्यायाधीश राज्यसभेचा सभापती म्हणून कार्य करतो. राष्ट्रपती पदाची जागा रिकामी झाल्यास ६ महीन्याच्या आत निवडणुका घेतल्या जातात. तोपर्यंत उपराष्ट्रपती कार्यवाहक राष्ट्रपती म्हणून कार्य करतो.

⑩ वेतन आणि भत्ते -

राष्ट्रपतीचे वेतन व भत्ते ठरविण्याचा अधिकार संसदेला आहे. एकदा ठरविलेले वेतन व भत्ते त्याच्या कालावधीत कमी केले जात नाहीत. सध्या 1 लाख 50 हजार रु करमुक्त वेतन दिले जाते. दिल्ली येथील निवासस्थानास राष्ट्रपती भवन या नावाने ओळखले जाते. याशिवाय राष्ट्रपतीला पेन्शनही दिली जाते. व इतर सोईही दिल्या जातात.

राष्ट्रपतीचे अधिकार व कार्य -

① शासनविषयक / कार्यकारीविषयक अधिकार -

भारताचा राष्ट्रपती हा संघराज्याचा शासनाचा प्रमुख आहे. संपूर्ण देशाचा राज्यकारभार राष्ट्र-पतीच्या नावानेच चालतो. सर्वोच्च शासक या नात्याने भारताच्या राष्ट्रपतीला शासनविषयक अधिकार प्राप्त झाले आहेत.

1) पंतप्रधान, मंत्रीमंडळातील मंत्री, सर्वोच्च व उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश, घटकराज्याचे राज्यपाल, राजदूत, महान्यायवादी, कायदेशीर सल्लागार, महालेखापाल रिझर्व्ह बँकेचा गर्व्हनर, केंद्रशासित प्रदेशाचा cheif commisioner, तिन्ही सैन्यदलातील तिन्ही मुख्याधिकारी, विविध आयोगाचे अध्यक्ष, सदस्य यांची नेमणूक करणे.

2) सर्वोच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायाधीश सोडून इतर त्यांनी नेमलेल्या व्यक्तींना पदच्यूत करणे.

3) राष्ट्रपतीने नेमलेल्या पदावरील व्यक्तींच्या कार्यावर देखरेख व नियंत्रण ठेवणे, व त्यांना मार्गदर्शन करणे.

② कायदेविषयक अधिकार-

भारताचा राष्ट्रपती हा कायदेमंडळाचा सदस्य नसतो. परंतु तो संसदेचा एक घटक किंवा भाग असतो. त्यामुळे राष्ट्रपतीला काही कायदेविषयक अधिकार प्राप्त झाले आहेत. या कायदेविषयक अधिकारामुळे राष्ट्र-पतीला कायदेमंडळाचे तिसरे सभागृह म्हणून ओळखले जाते. कायदेविषयक अधिकारांत

1) संसदेचे अधिवेशन बोलावणे, स्थगित करणे, अधिवेशनाचा कालावधी कमी किंवा जास्त करणे, संसदेचे ज्यादा अधिवे-शन बोलावणे, एखाद्या विधेयकाबाबत लोकसभा व राज्यसभेत मतभेद झाल्यास संयुक्त अधिवेशन बोलावणे. (अधिवेशनाबाबत)

2) संमती -

संसदेने संमत केलेल्या विधेयकास राष्ट्रपतीची संमती आवश्यक असते. राष्ट्रपतीच्या संमतीशिवाय कोणत्या-ही विधेयकाचे कायद्यात रूपांतर होत नाही. राष्ट्रपतीला सामान्यविधेयकाला एका वेळा नकार देण्याचा किंवा वेटो (Power) वापरण्याचा अधिकार आहे.

3) वटहुकूम -

संसदेचे अधिवेशन चालू नसताना एखादया कायद्याची गरज भासल्यास त्याबाबत अध्यादेश व वटहुकूम काढण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला आहे. नंतर अधिवेशन सुरू झाल्यास 6 आठवड्यांच्या आत संसदेची मान्यता द्यावी लागते.

4) नेमणूक

राज्यसभेमध्ये कला, साहित्य, विज्ञान व समाजसेवा क्षेत्रातील 12 सदस्य व लोकसभेमध्ये अँग्लो इंडिअन जमातीचे 2 सदस्य नेमण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला आहे.

5) संसदेच्या एका किंवा दोन्ही सभागृहाकडे विधेयक किंवा इतर विधेयकाच्या बाबत संदेश पाठविण्याचा अधिकार आहे.

6) लोकसभेचे मुदतपूर्व विसर्जन करण्याचा अधिकार आहे.

③ आर्थिक अधिकार -

शासनाचा प्रमुख या नात्याने भारताच्या राष्ट्रपतीस आर्थिक अधिकार ही प्राप्त झाले आहेत. त्याम

1) राष्ट्राचा पैसा राष्ट्रपती व संसद यांच्या संमतीने खर्च केला जातो. त्यामुळे तिजोरीची एक चावी राष्ट्रपतीच हातामध्ये तर दुसरी संसदेकडे असे म्हटले जाते.

2) धनविधेयक मांडण्यापूर्वी राष्ट्रपतीची संमती घ्यावी लागते.

3) दरवर्षीचे अंदाजपत्रक राष्ट्रपती अर्थमंत्र्याच्या मार्फत संसदेच सादर करतो.

4) संचीत निधीवर राष्ट्रपतीचे नियंत्रण असते.

5) आकास्मिक खर्चासाठी राष्ट्रपतीची परवानगी आवश्य-क असते.

④ न्यायविषयक अधिकार -

भारताच्या राष्ट्रपतीला सर्वोच्च व उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायाधीशाची नेमणूक कर-ण्याचा अधिकार आहे. न्यायाधिशाचा कार्यकाल पूर्ण होण्याअगोदर स्वच्छेनुसार त्याला राजीनामा द्यायचा असेल तर तो राष्ट्रपतीकडे द्यावा लागतो. सर्वोच्च न्यायालयातील इतर न्यायाधिशांची संख्या ठरविण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला आहे. कायद्याच्या बाबतीत सर्वोच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायाधिशाकडून सल्ला घेण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला आहे. तसेच सर्वोच्च न्यायालयीन गुन्हेगाराला दिलेल्या शिक्षेमध्ये बदल करण्याचा/ अधिकार कमी करण्याचा / संपूर्ण माफ करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतील आहे.

(5) परराष्ट्र विषयक अधिकार -
परराष्ट्र मंत्री व परराष्ट्र वकिलाची नेमणूक करणे, परराष्ट्रातून भारतामध्ये आलेल्या राजदूताचा स्विकार करणे, परराष्ट्राशी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक संबंध प्रस्थापित करणे. आंतरराष्ट्रीय संम्मेलन / परिषदामध्ये भारताचे प्रतिनिधीत्व करणे किंवा आपला प्रतिनिधी पाठविणे.

(6) सैन्याविषयक / लष्करविषयक अधिकार -
भारताचा राष्ट्रपती स्थल, वायू व जल या तिन्ही सैन्यदलाचा सरसेनापती असतो. या नात्याने तिन्ही सैन्यदलातील मुख्य सैन्य अधिकाऱ्याची नेमणूक करणे युद्धाची घोषणा करणे, युद्ध थांबविणे, युद्धाबाबत करार करणे, शस्त्रास्त्राची निर्मिती किंवा साठा करणे, सैन्याची संख्या ठरविणे, इ. अनेक अधिकार व कार्य पार पाडण्यासाठी

(7) आणीबाणी विषयक / संकटविषयक अधिकार -
भारतीय संविधानाच्या १८व्या भागातील कलम 352, 356 व 360 नुसार भारताच्या राष्ट्रपतीला आणीबाणीचा अधिकार प्राप्त झाला आहे.

(1) राष्ट्रीय आणीबाणी -
कलम 352 नुसार एखादया देशाने आक्रमण करून युद्ध सुरु केले असेल, भीति किंवा शस्त्रास्त्र उठाव किंवा बंड झाला असेल तर राष्ट्रपती संपूर्ण देशासाठी आणीबाणी जाहीर करतो. व संपूर्ण देशाचा कारभार आपल्या हातामध्ये घेतो. ही आणीबाणी लागू झाल्यास एका महिन्याच्या आत संसदेची मान्यता द्यावी लागते. संसदेने मान्यता दिली तरच ही आणीबाणी ६ महिन्यापर्यंत लागू केली जाते. ६ महिन्याच्या नंतर परत संसदेची मान्यता घेणे आवश्यक असते. यावेळी लोकसभेचे विसर्जन झाले तर फक्त राज्यसभेची मान्यता घेतली जाते. देशामध्ये १९६२ मध्ये भारतावर चीनने हल्ला केला

तेव्हा ही आणीबाणी डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांनी जाहीर केली होती. भारत-पाक युद्धाच्या वेळी 1971 मध्ये दुसऱ्यांदा राष्ट्रीय आणीबाणी राष्ट्रपती व्ही. व्ही. गिरी लावण्यात आली. आणि तिसरी 26 जून 1975 अंतर्गत अशांततेच्या कारणावरून राष्ट्रपती फक्रुद्दीन अली अहमद यांनी तिसऱ्यांदा राष्ट्रीय आणीबाणी जाहीर केली.

परिणाम →

1) व्यक्तिस्वातंत्र्याचा अधिकार रद्द होतो.
(भाषणस्वातंत्र्य, संघटना स्वातंत्र्य, मुद्रण स्वातंत्र्य)

2) कलम 32 नुसार घटनात्मक उपाययोजनेचा अधिकार जो प्राप्त झाला आहे तोही रद्द केला जातो.

3) केंद्रसुची, राज्यसुची, समवृत्ती सुचीतील कोणत्याही विषयावर कायदा करण्याचा अधिकार केंद्राला प्राप्त होतो.

4) संपूर्ण देशामध्ये एकात्म शासनव्यवस्थेची निर्मिती होते.

5) केंद्रसरकार, राज्यसरकारला आदेश देतो.

इ. परिणाम राष्ट्रीय आणीबाणीचे दिसून येतात.

(2) प्रादेशीक आणीबाणी -

संविधानाच्या कलम 356 नुसार एखादया घटकराज्यातील सरकार संविधानानुसार चालणे अशक्य झाल्यास किंवा त्या घटकराज्यामध्ये गोंधळ किंवा गडबड, अशांतता निर्माण झाल्यास राष्ट्रपती त्या घटक-राज्यापुरती आणीबाणी जाहीर करतो. परंतु त्यासाठी त्या घटकराज्यातील राज्यपालाने राष्ट्रपतीकडे तशी लेखी सुचना करावी लागते. घटकराज्यात आणीबाणी लागू केल्यास दोन महीन्याच्या आत संसदेची मान्यता घ्यावी लागते भारतात आजपर्यंत अनेकवेळा वेगवेगळ्या घटकराज्यात राष्ट्रपतीने

आणीबाणी लागू केली आहे. सर्वप्रथम कलम 356 कलमचा वापर 1951 मध्ये पंजाबमध्ये करण्यात आलेला आहे. महाराष्ट्रात आतापर्यंत फक्त एका वेळा 1980 मध्ये 356 च्या कलमाचा वापर करून आणीबाणी लागू करण्यात आली.

③ आर्थिक आणीबाणी -

संविधानाच्या कलम 360 नुसार देशाची आर्थिक परिस्थिती ढासाळली असेल, आर्थिक संकट निर्माण झाल्यास राष्ट्रपती आर्थिक आणीबाणी जाहीर करतो ही आणीबाणी जाहीर केल्यास 2 महीन्याच्या आत संसदेची मान्यता घ्यावी लागते भारताच्या सुदैवाने आतापर्यंत एकवेळा सुद्धा ही आणीबाणी लागू केलेली नाही.

आर्थिक आणीबाणी लागू झाल्यास

परिणाम -

1) देशातील सर्व नोकरदारांचे पगार कपात केले जातात.

2) घटकराज्यातील आर्थिक विधेयक राष्ट्रपतीच्या संमती -साठी पाठवावे लागतात.

3) केंद्र आणि राज्य यांच्या आर्थिक विभाजनात परिवर्तन केले जाते.

4) आर्थिक दृष्टिकोनातून राज्याला राष्ट्रपतीद्वारे कोणताही आदेश दिला जाऊ शकतो.